

УДК 336.6

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.15>

Микола ПІГОВСЬКИЙ

аспірант кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027

ORCID: 0000-0003-1972-0959

DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.15>

Бібліографічний опис статті: Піговський, М. (2022). Особливості формування соціальної відповідальності у майбутнього фахівця соціальної сфери в умовах війни в Україні. *Ввічливість. Humanitas*, 3, 112–117, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.15>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

У статті порушено проблему соціальної відповідальності особистості в умовах війни та ролі соціально-відповідальної поведінки у розв'язанні проблем, спричинених воєнними діями. Наголошено, що у період війни соціальна відповідальність відіграє визначальну роль у збереженні життя людей, боротьбі з ворогом та налагодженні життєдіяльності країни у цілому. Обґрунтовано ідею про те, що нові виклики, які постали перед Україною у зв'язку з відкритою повномасштабною агресією росії (захист життя та здоров'я громадян; соціальні допомога та підтримка внутрішньо переміщених осіб і біженців, які перебувають за кордоном; робота з потерпілими від агресії ворога, що проживають на звільнених територіях; соціальна реабілітація учасників бойових дій і членів їх сімей; робота з людьми, які проживають на тимчасово окупованих територіях; відновлення пошкодженої та відбудова втраченої життєво важливої інфраструктури населених пунктів і ін.) потребують кваліфікованого відповідального втручання фахівців різних спеціальностей, у тому числі – соціальних працівників і соціальних педагогів. Автором запропоновано різні підходи до оптимізації формування соціальної відповідальності у студентів закладів вищої освіти в умовах війни (вивчення курсу «Соціальна відповідальність» та навчальних дисциплін, спрямованих на роботу з конкретними категоріями осіб, в межах яких розглядається соціально-відповідальна поведінка фахівця; виконання спеціальних завдань для індивідуальної навчально-дослідної роботи та практичної підготовки; організація позанавчальної (у тому числі, волонтерської) діяльності). Особливу увагу приділено впливу на здобувачів освіти особистого прикладу їх найближчого оточення – студентів і викладачів з яскраво вираженою соціально-відповідальною поведінкою. Окреслено перспективи подальших досліджень в означеній сфері.

Ключові слова: соціальна відповідальність, соціально-відповідальна поведінка, війна, особливості формування, соціальна сфера, майбутній фахівець, волонтерство.

Mykola PIHOVSKYI

Postgraduate at the Department of Social Work and Management of Socio-Cultural Activities,
Ternopil National Pedagogical Volodymyr Hnatiuk University,
st. Maxim Krivonos, 2, Ternopil, Ukraine, 46027

ORCID: 0000-0003-1972-0959

DOI: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.15>

To cite this article: Pihovskyi, M. (2022). Osoblivosti formuvannia social'noi vidpovidal'nosti maibutnogo fahivtsia social'noi sferi v umovah vyini v Ukraini. [Peculiarities of the formation of social responsibility in the future specialist of the social sphere in the conditions of war in Ukraine]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 112–117, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.15>

PECULIARITIES OF THE FORMATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE FUTURE SPECIALIST OF THE SOCIAL SPHERE IN THE CONDITIONS OF WAR IN UKRAINE

The article raises the issue of social responsibility of an individual in the conditions of war and the role of socially responsible behavior in solving problems caused by military actions. It was emphasized that during the war, social responsibility plays a decisive role in saving people's lives, fighting the enemy, and improving the life of the country as

a whole. It was justified that the new challenges that have arisen before Ukraine in connection with the open full-scale aggression of Russia (protection of life and health of citizens; social assistance and support for internally displaced persons and refugees staying abroad; work with victims of enemy aggression living on the liberated territories; social rehabilitation of combatants and their family members; work with people living on temporarily occupied territories; restoration of damaged and reconstruction of lost vital infrastructure of localities, etc.) need the qualified and responsible intervention of specialists of various specialties, including social workers and social pedagogues. The author suggested various approaches to optimizing the formation of social responsibility among students of higher educational institutions in wartime conditions (study of the course «Social Responsibility» and educational disciplines aimed at working with specific categories of people, within the limits of which the socially responsible behavior of a specialist will be considered; performance of special tasks for individual educational and research work and practical training; organization of extracurricular (including volunteer) activities). Special attention was paid to the impact of the example of students' immediate environment, namely fellow students and teachers with pronounced socially responsible behavior. Prospects for further research in this area were outlined.

Key words: social responsibility, socially responsible behavior, war, formation features, social sphere, future specialist, volunteering.

Актуальність проблеми. Перед державою Україна, яка нині перебуває у стані відкритої повномасштабної війни з росією, постала низка нових надзвичайно складних соціальних проблем, а саме: захист життя та здоров'я громадян; соціальна допомога та підтримка внутрішньо переміщених осіб і біженців, які перебувають за кордоном; робота з потерпілими від агресії ворога, що проживають на звільнених територіях (особами, які отримали інвалідність, жертвами згвалтувань, дітьми й людьми літнього віку, які втратили опікунів та ін.); соціальна реабілітація учасників бойових дій, (військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, медичних працівників, волонтерів та ін.) і членів їх сімей; робота з людьми, які проживають на тимчасово окупованих територіях; а також – якнайшвидше відновлення пошкодженої та відбудова втраченої життєво важливої інфраструктури населених пунктів тощо (Олексюк, 2011, с. 76). Усі ці виклики потребують кваліфікованого втручання фахівців соціальної сфери – соціальних працівників і соціальних педагогів. Адже від якості проведеної ними роботи значною мірою залежить подальша життєздатність об'єктів їхнього впливу.

Однією з найважливіших властивостей особистості, пов'язаною з її професійною компетентністю, вольовою цілеспрямованістю та дотриманням загальноприйнятих норм суспільного буття є соціальна відповідальність. Погоджуємось із В. Грищуком у тому, що «соціальна відповідальність – це соціальне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання, використання і дотримання суб'єктами суспільних відносин, приписів, соціальних

норм, а у випадку їхнього порушення – застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами. Соціальна відповідальність переслідує мету упорядкування, гармонізації суспільних відносин і забезпечення їхнього поступального та стабільного розвитку» (Грищук, 2012, с. 51). Вважаємо, що соціальна відповідальність сприяє усвідомленому ставленню індивіда до інших людей, навколишнього середовища, гуманістичній спрямованості його вчинків, розумінню соціальної значущості їх наслідків (Олексюк, 2014, с. 130). Соціальна відповідальність змушує особу долати перешкоди, проявляти надзусилля, залишатись незламною та здійснювати подвиги, що є надзвичайно затребуваним в період війни і буде не менш потрібним в час відбудови нашої країни після перемоги над російським агресором.

Світова спільнота розглядає соціальну відповідальність у якості показника соціального виміру всіх суб'єктів відповідальності та запроваджує на цій основі відповідні стандарти, у тому числі – професійні (Неперервна професійна підготовка фахівців в умовах формування спільного європейського освітнього простору, 2020, с. 87). З огляду на це, соціальна відповідальність вважається однією з найважливіших професійних й особистісних рис фахівця соціальної сфери (Охріменко, Іванова, 2015, с. 18).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти соціальної відповідальності та процесу її формування неодноразово виступали предметом наукових досліджень. Так, В. Грищук проаналізував загальнофілософські підходи до визначення поняття соціальної відповідальності, схарактеризував її види, обґрунтував підстави, а також описав стадії та принципи соціальної

відповідальності (Гришук, 2012). О. Охріменко і Т. Іванова дослідили теорію, методологію та практику соціальної відповідальності людини, держави й корпорації; деталізували еволюцію розвитку, концепції і моделі соціальної відповідальності та розкрили механізми її формування (Охріменко, Іванова, 2015). А. Колот і О. Грішнова здійснили системне дослідження феномену соціальної відповідальності суб'єктів суспільства на різних рівнях – від особистісного до державного (Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку, 2012). Теоретичні і практичні засади формування соціальної відповідальності у студентів закладів вищої освіти аналізували у своїх працях А. Безпрозванна (Безпрозванна, 2012), Н. Романова (Романова, 2004), Г. Скачкова (Скачкова, 2016) та ін.

Актуальність проблеми формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери в умовах війни зумовлена також низкою суперечностей між: потребами держави у підвищенні рівня соціальної відповідальності громадян та недостатнім використанням педагогічного потенціалу закладів вищої освіти у її формуванні; прогресивними тенденціями (гуманізацією освіти, особистісно-орієнтованим підходом) у професійній підготовці майбутніх фахівців і подальшим зниженням рівня соціальної відповідальності сучасної студентської молоді; необхідністю отримання майбутніми фахівцями соціальної сфери знань про соціальну відповідальність та відсутністю механізмів впливу на процес її формування у зв'язку з недостатнім науково-методичним забезпеченням тощо (Кабусь, 2018; Михнюк, 2021; Романова, 2004).

Мета дослідження – виявити та обґрунтувати особливості формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери в закладах вищої освіти в умовах війни. Реалізація поставленої мети обумовила такі завдання дослідження: здійснити аналіз наукових підходів щодо означеної проблеми; обґрунтувати актуальність формування соціальної відповідальності в умовах війни; дослідити зміст процесу формування соціальної відповідальності; виявити та описати особливості формування соціальної відповідальності у майбутніх фахівців соціальної сфери під час війни; визначити перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема соціальної відповідальності (громадянина – перед державою, держави – перед громадянином, особи – за власні вчинки та ін.) з давніх давен турбує людство, адже соціальна відповідальність є ознакою якісної соціальної організації суспільства та механізмом соціального контролю суспільних відносин, де соціальна відповідальність виявляється через здатність особистості враховувати інтереси інших людей (Охріменко, Іванова, 2015, с. 7). У період війни соціальна відповідальність як на особистісному, так і на груповому, державному рівнях відіграє визначальну роль у збереженні життя людини, налагодженні життєдіяльності країни в умовах агресії ворога, організації боротьби із загарбником та забезпеченні звільнення держави від нього. Соціальна відповідальність є гарантом соціальної безпеки загалом і особистої безпеки людини зокрема, засобом підтримання і зміцнення соціальної злагоди, цілісності суспільства, держави. Соціальна безпека, таким чином, об'єктивно потребує надійного механізму соціальної відповідальності (Олексюк, 2011, с. 31).

Виходячи із мети сучасної освіти – формування розвиненої особистості як вищої цінності суспільства – можна стверджувати, що роль закладу вищої освіти полягає не тільки у наданні освітніх послуг студентам, але й у їх соціалізації – закріпленні визнаних у соціумі цінностей, формуванні антропоцентричного світогляду й підтримувально-позитивних переконань, сприянні їх соціальній інтеграції (Олексюк, 2014, с. 129). Важливим чинником у процесі соціалізації студента, забезпечення його прав і свобод, формування та утвердження гуманної системи соціальних цінностей є його соціальна відповідальність (Скачкова, 2016, с. 129). Фактично, соціальна відповідальність студента полягає в усвідомленні ним свого обов'язку перед суспільством крізь призму змісту та наслідків власних дій і вчинків. Означене актуалізує оптимізацію навчально-виховного процесу у вищій школі в умовах війни.

Вважаємо, що формування професійної соціальної відповідальності фахівця соціальної сфери повинно розпочинатися ще в період оптації – професійного самовизначення майбутнього абітурієнта. Адже від вірності вибору професії та ступеня його усвідомленості значною мірою

залежить ефективність: формування професійної компетентності майбутнього фахівця, розвитку його соціально значущих та професійно важливих якостей, постійного професійного зростання, пошуку та виявлення оптимальних прийомів якісного і творчого виконання завдань тощо (Балакірева, 2007, с. 8). Очевидно, що в умовах війни професії, пов'язані з соціальною сферою, набувають особливої актуальності. Горизонти соціальної роботи й соціально-педагогічної діяльності значно розширюються за рахунок появи нових категорій осіб, які потребують допомоги та збільшення загальної кількості людей, що опиняються в складних життєвих обставинах (Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку, 2012, с. 14). Це вимагає не лише збільшення кількості фахівців із соціальної роботи, соціальних педагогів, але й розширення їх професійних можливостей та спеціалізацій. Усвідомлення значущості діяльності соціального працівника/соціального педагога у воєнний період та розуміння важливості особистого професійного внеску у всенародну боротьбу з ворогом повинні стати визначальними для майбутнього вступника у процесі професійної оптації (Кабусь, 2018, с. 26).

Особливості формування соціальної відповідальності у здобувачів освіти в умовах війни відображаються насамперед через внесення змін до освітніх програм (Михнюк, 2021, с. 30). Необхідність цих змін зумовлюється потребою формування у майбутніх спеціалістів нових компетентностей (наприклад, здатності роботи з окремими вразливими категоріями осіб чи здатності налагоджувати партнерську взаємодію з соціальними службами інших країн, що опікуються нашими співвітчизниками, які, внаслідок бойових дій, змушені були емігрувати але мають намір повернутися в Україну) і, відповідно, необхідністю розширення програмних результатів навчання. Формування нових компетентностей, в свою чергу, потребує внесення змін до переліку освітніх компонент (наприклад, у освітньо-професійну програму (далі – ОПП) «Соціальна робота» (спеціальність 231 «Соціальна робота», перший (бакалаврський) рівень вищої освіти) пропонуємо ввести вибіркові навчальні дисципліни: «Соціальна робота з особами, які постраждали внаслідок воєнних дій», «Соціальна робота з мігрантами та вимушено переміщеними особами», «Соці-

альна робота з учасниками бойових дій та їх сім'ями» тощо).

Проаналізувавши досвід Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», Одеського національного технологічного університету, Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця та враховуючи зростання значення соціальної відповідальності як професійної й особистісної якості майбутніх фахівців соціальної сфери вважаємо за необхідне ввести в перелік компонент професійної підготовки здобувачів за ОПП «Соціальне адміністрування у громаді» спеціальності 231 «Соціальна робота» другого (магістерського) рівня вищої освіти навчальну дисципліну «Соціальна відповідальність». Метою її викладання є формування у магістрантів фундаментальних знань теорії і практики соціальної відповідальності з позиції сучасних стандартів соціальної політики і набуття ними відповідних професійних компетенцій, що забезпечують формування їх соціально-відповідальної поведінки (Безпрозвання, 2012).

Ще однією особливістю професійної підготовки студентів є розширення змістового наповнення окремих навчальних дисциплін темами (підтемами), завданнями, спрямованими на формування у них соціальної відповідальності. Наприклад, при вивченні дисципліни «Соціальна реабілітація» (ОПП «Соціальна робота» (спеціальність 231 «Соціальна робота», перший (бакалаврський) рівень вищої освіти)) в межах теми «Професійний портрет фахівця соціальної реабілітації» пропонуємо розглянути питання «Соціальна відповідальність фахівця, який надає реабілітаційні послуги». При вивченні дисципліни «Історія соціальної роботи» в межах означеної освітньої програми студенти виконують індивідуальне навчально-дослідне завдання, пов'язане з дослідженням соціально-відповідальної поведінки та участі родин-меценатів Яхненків, Симиренків, Терещенків у відбудові України в різні історичні періоди.

Важливу роль у формуванні соціальної відповідальності студентів-майбутніх фахівців соціальної сфери відіграють також навчальні і виробничі практики. Особливістю практик,

які проходять студенти у воєнний період, є те, що здобувачі освіти можуть безпосередньо працювати в соціальних службах, громадських і благодійних організаціях, медичних закладах з учасниками бойових дій, членами їхніх сімей, особами, які постраждали від війни. У процесі такої роботи студенти вчаться швидко й самостійно приймати рішення, розв'язувати проблеми та нести відповідальність за власні дії. Наприклад, під час Організаційно-управлінської практики студенти, які навчаються за ОПП «Соціальне адміністрування у громаді» (спеціальність 231 «Соціальна робота», другий (магістерський) рівень вищої освіти) працювали з вимушено переміщеними особами у територіальних відділах надання соціальних послуг. Вони виконували різні завдання на усіх етапах роботи з означеною категорією осіб – від зустрічі евакуаційних транспортів до поселення та подальшого соціального супроводження.

Позанавчальна робота, яка проводиться в ЗВО у період війни, теж спрямовується на формування у здобувачів соціальної відповідальності. Особливо це стосується участі студентів у різних видах волонтерства.

Вважаємо, що вагому роль у формуванні соціальної відповідальності у студентів відіграє особистий приклад їх найближчого оточення (Безпрозванна, 2012). Студенти та викладачі, які воюють у складі Збройних Сил України, волонтери, усі, хто своєю наполегливою працею наближає перемогу, здатні спонукати здобувачів вищої освіти до вияву любові до батьківщини, поваги до свого народу, праці на благо суспільства та усвідомленої соціально-відповідальної поведінки (Олексюк, 2011, с. 204).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, російська агресія в Україні загострила потребу у соціально-відповідальній поведінці усіх громадян і особливо тих, хто працює у соціальній сфері. Формування соціальної відповідальності, як важливої професійної й особистісної якості у майбутніх соціальних працівників і соціальних педагогів, може відбуватися на різних етапах їх професійної підготовки та під час різних видів навчальної і позанавчальної діяльності. У перспективі вважаємо за можливе зосередити увагу на розробці спеціальних програм і методик формування соціальної відповідальності у здобувачів різних рівнів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірева О., Валькована О. Трансформація цінностей освіти. *Український соціум*. 2007. № 4 (21). С. 7–19.
2. Безпрозванна А. Формування соціальної відповідальності у студентів вищих навчальних закладів. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_1/visnuk_7.pdf
3. Гришук В. К. (2012). Соціальна відповідальність : навчальний посібник. Львівський університет внутрішніх справ. 152 с.
4. Кабусь Н. Д. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх соціальних педагогів до сталого розвитку соціальних груп : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України. 2018. Харків, 594 с.
5. Михнюк С. В. Методичні рекомендації з організації підготовки майбутніх соціальних працівників до педагогічної взаємодії у процесі вивчення фахових дисциплін. Київ : ЦП «Компринт», 2021. 73 с.
6. Неперервна професійна підготовка фахівців в умовах формування спільного європейського освітнього простору : монографія / за редакцією С. П. Архипової, О. П. Лещинського. Черкаси : ЧНУ, 2020. 335 с.
7. Олексюк Н. С. (2014). Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку. *Людознавчі студії* : збірник наукових праць Дрогобицького держ. педагогічного ун-ту імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна, (головний редактор), М. Чепіль (редактор розділу) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. Випуск 29. Педагогіка. С. 125–134.
8. Олексюк Н. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України : монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2011. 304 с.
9. Охріменко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
10. Романова, Н. Ф. Роль студентських соціальних служб у вирішенні соціальних проблем в студентському середовищі. *Український соціум*. 2004. № 1. С. 32–37.
11. Скачкова Г. С. Особливості сучасної професійної підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2016. Випуск 3(48). С. 128–133.
12. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / за ред. А.М. Колога, К. : КНЕУ, 2012. 501 с.

REFERENCES:

1. Balakiryeva, O., Valkovana, O. (2007). Transformatsiia tsinnostei osvity. [Transformation of educational values]. *Ukrainskyi sotsium*. № 4 (21). S. 7–19. [in Ukrainian].
2. Bezprozvanna A. Formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti u studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. [Formation of social responsibility among students of higher educational institutions]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2012_1/visnuk_7.pdf
3. Hryshchuk, V. K. (2012). Sotsialna vidpovidalnist. [Social responsibility] : navchalnyi posibnyk. Lvivskyi universytet vnurtrishnikh sprav. 152 s. [in Ukrainian].
4. Kabus, N. D. (2018). Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky maibutnikh sotsialnykh pedahohiv do staloho rozvytku sotsialnykh hrup. [Theoretical and methodological principles of training future social pedagogues for the sustainable development of social groups] : dysertatsiia na здобuttia naukovoho stupenia doktora pedahohichnykh nauk za spetsialnistiu 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinoi osvity». Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody, MON Ukrainy. Kharkiv, 594 s. [in Ukrainian].
5. ykhnjuk, S. V. (2021). Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii pidhotovky maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do pedahohichnoi vzaiemodii u protsesi vyvchennia fakhovykh dystsyplin. [Methodological recommendations for organizing the training of future social workers for pedagogical interaction in the process of studying professional disciplines.]. Kyiv : TsP «Kompyrnt». 73 s. [in Ukrainian].
6. Neperervna profesiina pidhotovka fakhivtsiv v umovakh formuvannia spilnoho yevropeiskoho osvitnoho prostoru. [Lifelong professional training of specialists in the conditions of formation of the common European educational space]. Monohrafiia / za redaktsiieiu S. P. Arkhypovoi, O. P. Leshchynskoho. Cherkasy : ChNU, 2020. 335 s. [in Ukrainian].
7. Oleksiuk, N. S. (2014). Osoblyvosti socialnogo formuvannia dytyny u rizni vikovi periony ii rozvytku. [Peculiarities of social formation of a child at different age periods of its development]. Ludynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prac' Drogobit'kogo derzhavnogo pedagogichnogo un-tu imeni Ivana Franka / red. kol. N. Skotna (golovnyi redaktor), M. Chepil' (redaktor rozdil) ta in. Drogobich : Vidavnychi viddil DDPU imeni Ivana Franka. Vipusk 29. Pedagogika. S.125–134. [in Ukrainian].
8. Oleksiuk, N. (2011). Sotsialno-pedahohichna robota z sim'iamy viiskovosluzhbovtiv v umovakh reformuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy [Socio-pedagogical work with families of servicemen in the conditions of reforming the Armed Forces of Ukraine] : monohrafiia. Kyiv : Vydavnychiy dim «Slovo». 304 s.
9. Okhrimenko, O. O., Ivanova, T.V. (2015). Sotsialna vidpovidalnist. [Social responsibility] : navch. posib. Natsionalnyi tekhnichnyi universytet Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut». 180 s. [in Ukrainian].
10. Romanova, N. F. (2004). Rol studentskykh sotsialnykh sluzhb u vyrishenni sotsialnykh problem v studentskomu seredovyshchi. [The role of student social services in solving social problems in the student environment]. *Ukrainskyi sotsium*. № 1. S. 32–37. [in Ukrainian].
11. Skachkova, H. S. (2016). Osoblyvosti suchasnoi profesiinoi pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv u vyshchych navchalnykh zakladakh. [Features of modern professional training of social workers in higher educational institutions]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*. Vypusk 3(48). S. 128–133. [in Ukrainian].
12. Sotsialna vidpovidalnist: teoriia i praktyka rozvytku: monohr. [Social responsibility]. (2012) / za red. A. M. Kolota. K. : KNEU. 501 s. [in Ukrainian].